

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

RAMİL ƏKBƏR oğlu BAYRAMOV

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ PSİXOLOGİYA TERMİNLƏRİ

5706.01 – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq
üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

Bakı – 2018

Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Hüseyn Abbas oğlu ƏSGƏROV**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Mübariz İmran oğlu YUSİFOV**
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nadir Baloğlan oğlu MƏMMƏDLİ
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası**
İ.Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Terminologiya şöbəsi

Müdafiə “_____” _____ 2018-ci il saat “_____”-da Bakı Dövlət Universiteti nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru dissertasiyalarının müdafiəsini keçirən D.02.181 Dissertasiya Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans otağı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_____” _____ 2018-ci ildə göndərilmişdir.

D.02.181 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, fəlsəfə üzrə elmlər
doktoru, professor əvəzi:

M.Ə.ABDULLAYEVA

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan dilinin terminoloji leksikası müasir inkişaf səviyyəsinə çatana kimi müxtəlif mərhələlərdən keçmiş və inkişaf prosesində həm dilin daxili imkanlarından, həm də xeyli sayda əcnəbi mənbədən bəhrələnmişdir.

Hər hansı elmi digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri də həmin elmə məxsus konkret anlayışları ifadə edən terminlərdir. Elmlərin özünəməxsus obyekt və predmetləri onları bir-birindən fərqləndirdiyi kimi, həmin obyekt və predmetə uyğun olan məfhumları ifadə edən terminlər sistemi də onları bir-birindən fərqləndirən əsas göstəricilərdən sayılır. Elmlər sistemində psixologiyanın xüsusi yeri və rolu var. Onun obyektini insan, predmeti isə insanın psixikası, ümumiyyətlə, psixi həyat hadisələridir.

Son dövrlər psixologiyasının inkişafı, bu elm sahəsinə aid anlayışların Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai həyatına nüfuz etməsi diqqətdən kənar qalmamalıdır. Psixologiyanın bir sıra elmi konsepsiyaları və anlayışlarının formalaşması, inkişafı tarixən bəzi elm sahələri ilə (əsasən, fəlsəfə ilə) möhkəm bağlılığa malik olmuşdur. Lakin xeyli zaman (XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri) sonra o, tədricən fəlsəfədən ayrılaraq müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşmağa başlamışdır.

Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərindən etibarən xüsusi elm sahəsinə çevrilən və müasir dövrdə müstəqil bir elm kimi inkişaf mərhələsini yaşayan psixologiya sahəsinə aid terminlərin də linqvistik baxımdan tədqiqata cəlb edilməsi aktuallıq kəsb edir. Çünki bu elmə məxsus terminlər təkcə elmi mühitdə deyil, eyni zamanda ictimai həyatın müxtəlif sahələrində də özünə yer tapmışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, psixologiya sahəsinə aid olan anlayışlar yalnız müasir dövrə aid edilməklə məhdudlaşdırıla bilməz. Psixoloji anlayışlar dilimizdə tarixən də mövcud olmuş və ədəbi dilimizin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan psixologiya terminlərinin inkişaf tarixinə də nəzər salınması və onların sistemli araşdırılması mövzunun aktuallığına dəlalət edən əsas amillərdəndir.

Sosial elmlərə daxil olan psixologiya, demək olar ki, cəmiyyətimizin bütün sahələrinə sirayət etmişdir. Bu, o deməkdir ki, nəinki psixologiyanın əsas kateqoriyalarından biri olan psixi hadisələr: psixi proseslər (*duyğu, qavrayış, diqqət, hafizə, təfəkkür, nitq və təxəyyül*), psixi hallar (*şən əhval, affektlər, ehtiraslar, dalğınlıq, inamsızlıq, şübhə*) və psixi xassələr

(temperament, xarakter və qabiliyyətlər), eləcə də psixologiyaya aid digər kateqorial faktlar təkcə psixoloqların deyil, bütövlükdə cəmiyyətimizin ümumi mövzusunda çevirilməkdədir. Bunu psixologiya elminin predmetinin insanın psixikası olması və bu mənada onun cəmiyyətlə birbaşa bağlılığı ilə izah etməklə yanaşı, kütləvi informasiya vasitələrində (qəzet, jurnal, radio, televiziya və internet) təqdim olunan psixologiyaya dair məqalələrin, söhbətlərin – diskussiyaların və ayrı-ayrı psixologiya mərkəzlərinin insanlar arasında apardığı psixoloji maarifləndirmə işlərinin də rolu ilə əlaqələndirmək olar. Beləliklə, cəmiyyət arasında kütləvilik qazanan psixoloji kateqoriyalar haqqında insanların bu və ya digər təsəvvürləri yaranmış olur. Lakin bu heç də asan olmur. Ona görə ki, psixologiya elminə aid anlayışları ifadə edən terminlər asanlıqla başa düşülmür. Onlar daha çox mücərrəd anlayışları ifadə etdiyi üçün insanlar elmi ədəbiyyatlarda və kütləvi informasiya vasitələrində oxuduğu və eşitdiyi terminlərin mənasını anlamaqda çətinlik çəkirlər. Bütün bu deyilənləri nəzərə alsaq, fikrimizcə, psixologiya elminə məxsus anlayışları ifadə edən terminlərin linqvistik tədqiqata cəlb edilməsi artıq zamanın tələbidir.

Çağdaş dövrdə müstəqil Azərbaycanın elmi həyatında ayrı-ayrı elm sahələri üzrə böyük işlər görülüb və görülməkdədir. Müasir Azərbaycan Respublikasının qurucusu Ulu Öndər Heydər Əliyev tərəfindən həyata keçirilən dil siyasətini bu gün dövlət başçısı İlham Əliyev uğurla davam etdirir. Cənab Prezidentin Azərbaycan dili ilə bağlı verdiyi sərəncamlar dilçi alimlər və biz gənc tədqiqatçılar qarşısında mühüm vəzifələr qoyur. Bu baxımdan Azərbaycan dilçiliyinin xüsusi bir qolu olan terminologiya sahəsində də xeyli iş görülmüş, bir sıra elm sahələrinə məxsus terminlər dilçilik nöqtəyi-nəzərdən təhlilə cəlb edilmiş və ciddi tədqiqatlar aparılmışdır. Son dövrlərdə həm terminologiyanın nəzəri məsələlərinə, həm də bir sıra elm sahələrinin terminlərinin linqvistik təhlilinə həsr olunmuş mühüm elmi əsərlər yazılmışdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların tərkib hissəsi olaraq müvafiq elm sahəsini əhatə edən terminoloji bazanın sistemə salınması, izahlı lüğətlərin hazırlanması həmin elm sahəsinin daha asan mənimsənilməsinə və gələcək inkişafına təkan vermək baxımından təqdirəlayiqdir.

Dilimizin terminoloji leksikasında psixologiya terminlərinin yerinin müəyyənləşdirilməsi, onların həm digər türk dillərindən, həm də başqa dillərdən dilimizə daxil olma prosesinin tədqiqata cəlb edilməsi də dissertasiya işində diqqət mərkəzində dayanır. Azərbaycan dilinin psixologiya terminlərinin digər sahə vahidlərindən fərqli və oxşar cəhətləri,

bu terminlərin işlənmə miqyası, onların leksik-semantik və struktur xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilə cəlb edilməsi də mühüm aktualıq kəsb edir.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Müasir dövrdə bir sıra elm və peşə-sənət sahələrinin terminologiyası linqvistik tədqiqata cəlb olunmuşdur. H.Əsgərovun peşə-sənət¹, M.Abdullayevanın xalçaçılıq², S.Sadiqovanın fizika-riyaziyyat³, İ.Qasimovun hərbi⁴, S.Quliyevanın ədəbiyyat⁵, H.Mirzəyevin kargüzarlıq⁶, S.İsrafilovanın informatika⁷, Ş.Paşayevanın iqtisadi nəzəriyyə⁸, A.Ağalarovun iqtisadiyyat⁹, M.Rəhimovun kimya¹⁰, G.Allahverdiyevanın, M.Hacıyevanın hüquq¹¹, C.Rüstəmovanın diplomatik¹², S.Əliyevanın aviasiya terminləri¹³ haqqındakı tədqiqatları bu dediklərimizi təsdiq edir. Lakin Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər psixologiya elminə aid terminlər linqvistik tədqiqata cəlb olunmamış, buna görə də belə bir mövzuda elmi əsər yazılmasına ehtiyac yaranmışdır.

XX əsrdə psixologiyanın müstəqil bir elm kimi sürətli inkişafı zamanı bu sahə ilə bağlı terminlərin dəqiqləşməsi və xüsusi terminologiyanın formalaşması problemi dilçi və psixoloq alimləri düşündürmüşdür. Bir sıra tədqiqatçılar bu problemi bütövlükdə işləməyi nəzərdə tutmamış, öz məqalə və tezislərində onun müəyyən elementlərinə dair araşdırmalar aparmışlar. Məs., A.Abdullayev, Ş.Ağayev “Psixoloji terminlər haqqında”¹⁴, A.Yusifzadə “Psixoloji terminologiya məsələlərinə

---

¹Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, 448 s.

²Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı: BDU, 160 s.

³Sadiqova S.A. Azərbaycan dilində fizika-riyaziyyat terminologiyasının formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm, 1997, 191 s.

⁴Qasimov İ. Müasir Azərbaycan dilində hərbi terminlərin yaranma yolları. Bakı: Nurlan, 2000, 216 s.

⁵Quliyeva S.M. Azərbaycan dilində ədəbiyyatşünaslıq terminologiyasının nəzəri məsələləri (formalaşması və inkişafı). Bakı: Nurlan, 2003, 184 s.

⁶Mirzəyev H.A. Azərbaycan dilində kargüzarlıq terminləri. Bakı: Təhsil NPM, 2010, 164 s.

⁷İsrafilova S.F. Azərbaycan dilində informatika terminlərinin leksik-semantik təhlili. Bakı: Təhsil, 2006, 132 s.

⁸Paşayeva Ş.R. Azərbaycan dilində iqtisadi nəzəriyyə terminləri. Bakı: Təhsil, 2005, 164 s.

⁹Ağalarov A.M. Müasir Azərbaycan dilində iqtisadiyyat terminlərinin leksik-semantik və struktur təhlili: fil.ü.fəl.dok. ...diss. Bakı, 2000, 125 s.

¹⁰Rəhimov M.N. Azərbaycan və ingilis dillərində kimya terminlərinin linqvistik təhlili: fil.ü.fəl.dok. ...diss. Bakı, 2008, 173 s.

¹¹Allahverdiyeva G. Türk və Azərbaycan dillərində hüquq terminologiyasının formalaşması və inkişafı: fil.ü.fəl.dok. ...diss. Bakı, 2005, 143 s., Hacıyeva M.H. Azərbaycan dilində hüquq terminlərinin linqvistik təhlili. Fil.ü.fəl.dok. Diss. Bakı: 2008, 137 s.

¹²Rüstəмова C.R. Müasir türk və Azərbaycan dillərində diplomatik terminlərin struktur-semantik təhlili: fil.ü.fəl.dok. ...diss. Bakı, 2006, 133 s.

¹³Əliyeva S. M. İngilis və Azərbaycan dillərində aviasiya terminlərinin struktur-semantik və funksional tədqiqi: fil.ü.fəl.dok. ...diss. Bakı, 2002, 122 s.

¹⁴Abdullayev A., Ağayev Ş. Psixoloji terminlər haqqında. Kommunist qəz., 1952, 7 avqust

diqqəti artırmalı”¹, M.Y.Məmmədov “Bəzi psixoloji terminlərin ana dilində qarşılığı haqqında”², M.Ə.Həmzəyev, A.Ə.Quliyev “Azərbaycan dilində psixoloji terminlərin ifadə formaları haqqında”³, F.İbrahimbəyov “Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın bəzi məsələləri”⁴ kimi məqalə və tezislərində; Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə “İzahlı psixoloji lüğət”⁵, Q.Qafarzadə “İzahlı psixoloji lüğət”in müzakirəsi”⁶ kimi psixologiyaya aid terminoloji lüğətlər haqqında elmi-tənqidi yazılarında və ümumiyyətlə, bu sahəyə aid elmi əsərlərində sözügedən problemlə əlaqəli müəyyən fikirlər söyləmişlər. Həmçinin psixologiyaya aid ayrı-ayrı dərslər, dərslər vəsaiti, monoqrafiya və internet resurslarında terminlərin izahları verildikən onların mövcud problemlərinə də bu və ya digər formada toxunulmuşdur. Lakin tədqiqat mövzumu olan psixologiya terminləri adları qeyd edilən müəlliflərin əsərlərində və digər ədəbiyyatlarda sistemli araşdırma mövzusu olmayıb. Bu baxımdan yuxarıda adları qeyd edilən mənbələrdə toxunulan məsələlər istisna olmaqla, demək olar ki, Azərbaycan dilçiliyində psixologiya terminlərinin tərkibi, mənşəyi, yaranma yolları və üsulları, leksik-semantik xüsusiyyətləri indiyədək müqayisəli təhlil və sistemli yanaşma müstəvisində linqvistik tədqiqata cəlb olunmamışdır. Halbuki bu terminlərin hərtərəfli tədqiqi Azərbaycan dili terminologiyasının inkişafına ciddi töhfələr verə bilər.

Aparığımız araşdırmalar zamanı bir sıra xarici ölkələrin (Türkiyə, MDB və Avropa ölkələrinin) müvafiq sahəyə aid olan mənbələrində çoxsaylı terminoloji lüğətlərlə: B.Selçukun “Psixoloji sözlüyü”⁷, A.Almuxanovanın “Böyük psixologiya ensiklopediyası”⁸, M.Enikevin “Psixoloji ensiklopedik lüğət”⁹, A.Colmanın “Psixologiya

---

¹Yusifzadə A. Psixologiya terminləri məsələlərinə diqqəti artırmalı // Azərbaycan məktəbi jur., 1975, № 12, s. 46-50

²Məmmədov M.Y. Bəzi psixoloji terminlərin ana dilində qarşılığı haqqında / Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 216-217

³Həmzəyev M.Ə., Quliyev A.Ə. Azərbaycan dilində psixoloji terminlərin ifadə formaları haqqında / Azərbaycan terminologiyası problemləri Elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: API, 1988, s. 200-201

⁴İbrahimbəyov F. Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın bəzi məsələləri // İbrahimbəyov F. Seçilmiş elmi əsərləri və haqqındakı xatirələr. Bakı: Mütərcim, 2017, s. 252-271

⁵Bayramov Ə., Əlizadə Ə. İzahlı psixoloji lüğət. Kommunist qəz., 1960, 6 avqust

⁶Qafarzadə Q. “İzahlı psixoloji lüğətin” müzakirəsi // Azərbaycan məktəbi jur., 1961, № 6, s. 75-78

⁷Budak S. Psixoloji sözlüyü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2009, 975 s.

⁸Альмуханова А.Б. Большая психологическая энциклопедия. М.: Эксмо, 2007, 544 с.

⁹Еникеев М.И. Психологический энциклопедический словарь. М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2006, 560 с.

lüğəti”¹ və s. qarşılaşsaq da, qarşıya qoyduğumuz problemə dair yalnız Q.Erqaşevanın “Rusca-özbəkcə lüğətlərdə psixoloji terminlərin əksi”² adlı məqaləsinə və Xaybulina Qayşa Nilevna adlı tədqiqatçının “Müasir rus dilində psixologiya terminlərinin struktur-semantik xüsusiyyətləri”³ mövzusunda yazdığı dissertasiya işinə rast gəldik. Tədqiqat işində müəllif psixologiya terminlərini linqvistik baxımdan geniş şəkildə araşdıraraq, onların əsas xüsusiyyətlərinə, nitqdəki xüsusi funksiyasına və s. məsələlərinə dair əhatəli izahlar vermişdir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində daxil olan psixologiya terminləridir.

Tədqiqatın predmeti. Tədqiqatın predmeti Azərbaycan dilində işlənən psixologiya terminlərini dilçilik baxımından tədqiqata cəlb edərək onların tarixi inkişaf prosesini, terminoloji sistemdə yerini, linqvistik xüsusiyyətlərini, yaranma üsullarını, mənşəyini və alınmaların mənimsənilmə yollarını müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində terminoloji qatlardan birini təşkil edən psixologiya terminlərinin dilçilik baxımından araşdırılması və sistemləşdirilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün qarşıya aşağıdakı vəzifələr qoyulmuşdur:

- Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində psixologiya terminlərinin rolunu və mövqeyini dəqiqləşdirmək, onların leksik-semantik xüsusiyyətlərini və əmələgəlmə yollarını aydınlaşdırmaq;

- psixologiya terminlərinin təşəkkül və inkişaf prosesini izləmək;

- psixologiya terminologiyasının inkişafına təsir göstərən terminoloji və psixoloji lüğətləri tədqiqata cəlb etmək və onların səciyyəvi cəhətlərini qeyd etmək;

- psixologiya terminlərinin leksik-semantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən onların başqa sahə terminləri ilə semantik əlaqəsini, omonimliyi, sinonimliyi və çoxmənəvilikliyi üzə çıxarmaq;

- leksik-semantik, morfoloji, sintaktik, kalka və abreviatura üsulu ilə yaranan psixologiya terminlərini sistemləşdirmək;

---

¹Colman A.M. A Dictionary of Psychology. Third edition. New York: Oxford University Press, 2009, 882 p.

²Эргашева Г.К. Отражение психологических терминов в русско-узбекских словарях // Вестник Челябинского государственного университета. 2011, № 37 (252), с. 163-165

³Хайбулина Г.Н. Структурно-семантические особенности психологической терминологии в современном русском языке. Дисс. кандидата филолог. наук. Уфа: 2012, 222 с.

- psixologiya terminlərinin yaranmasında və bir dildən digərinə keçməsində kalka və tərcümənin rolunu aydınlaşdırmaq;

- alınma və beynəlmiləl psixologiya terminlərini linqvistik tədqiqata cəlb etmək, onların dilimizə keçmə səbəblərini və mənşəyini aydınlaşdırmaq, həmçinin onları mənşə baxımından təsnif edib sistemləşdirmək;

- alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilmə yollarını (fonetik, leksik-semantik, qrammatik) və onların istifadə imkanlarını müəyyənləşdirmək;

- psixologiya terminologiyasında standartlaşdırma, unifikasiya və ya nizama salınma məsələsinə aydınlıq gətirmək.

Tədqiqatın mənbələri. Tədqiqatın mənbələrini terminologiya ilə bağlı Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərində mövcud olan nəzəri ədəbiyyat, terminoloji lüğət və psixologiyaya aid elmi və elmi-publisistik materiallar təşkil edir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat işində sistemli yanaşma, analiz və sintez, induksiya və deduksiya əsas götürülmüşdür. Dissertasiya təsviri metod əsasında yazılmış, yeri gəldikcə müqayisəli-tarixi və müqayisəli-qarşılaşdırma metodlarından da istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işində psixologiya terminləri ilk dəfə həm sinxron, həm də diaxron planda, nəzəri və praktik aspektdə linqvistik nöqteyi-nəzərdən araşdırılıb. Dissertasiyadakı elmi yeniliklər aşağıdakı kimi də qeyd edilə bilər:

- Psixologiya terminləri dilimizdəki inkişaf tarixinə uyğun olaraq müvafiq dövrlərə bölünüb və mövcud dövrlər üzrə təhlil edilib.

- Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin təşəkkül və inkişafında ədəbi-bədii qaynaqların, psixologiyaya aid elmi ədəbiyyatların və lüğətlərin rolu müəyyənləşdirilib.

- Azərbaycan dilində yeni psixologiya terminlərinin əmələ gəlməsində subyektiv amillərin rolu üzə çıxarılıb.

- Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaranma yol və üsulları bir sıra dil faktları əsasında ilk dəfə sistemləşdirilib.

- Ərəb, fars və Avropa mənşəli psixologiya terminlərinin Azərbaycan dilinə daxilolma səbəbləri müəyyənləşdirilib.

- Alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilmə yolları konkret nümunələrlə elmi şəkildə şərh olunub.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

- Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin işlənmə tarixi qədimdir. Bu terminlər müstəqil psixologiya elmi formalaşana kimi

fəlsəfənin tərkibində mövcud olmuş, həmçinin onların bir çoxu tarixən şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində işlədilmişdir;

- sözün terminoloji funksiya daşımaması müvafiq psixoloji anlayışın xalqın təfəkküründə mövcud olmaması anlamına gəlməməlidir;

- psixologiyaya aid terminoloji lüğətlər bu elm sahəsinə məxsus olan terminologiyanın inkişafında böyük əhəmiyyət kəsb edir;

- Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin formalaşmasında abreviatura üsulu istisna olmaqla, leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsullarının rolu böyükdür;

- Azərbaycan dilində işlənən psixologiya terminlərinin mənşəyi müxtəlifdir. Milli terminlərə nisbətən, alınma psixologiya terminləri, xüsusilə latın, yunan və ərəb mənşəli terminlər dildə üstünlük təşkil edir;

- alınma psixologiya terminlərinin əksəriyyətinin etimon dili yunan və latın dilləri olsa da, onlar Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur;

- alınma psixologiya terminləri Azərbaycan dilinə keçərkən onlarda formal dəyişiklik edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, fonetik-qrafik, leksik və qrammatik cəhətdən mənimsənilir.

Tədqiqatın nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Dissertasiya işinin həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyəti vardır. Dissertasiyanın elmi-nəzəri müddəalarından gələcəkdə terminologiya ilə bağlı aparılacaq elmi-tədqiqat işlərində, terminologiyaya və psixologiyaya aid dərslük, dərs vəsaiti və monoqrafiyaların yazılmasında, terminoloji lüğətlərin hazırlanmasında və s. istifadə oluna bilər. Həmçinin bu tədqiqat işindən ali və orta ixtisas məktəblərinin müvafiq ixtisaslarında terminologiyaya və psixologiyaya dair fənlərin tədrisi və öyrənilməsi zamanı yararlanmaq olar.

Tədqiqatın aprobasiyası. Dissertasiya işi Azərbaycan Dillər Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqat işinin əsas nəticələri AAK-ın tövsiyə etdiyi daxili və xarici elmi jurnallarda, həmçinin respublika və beynəlxalq miqyaslı elmi konfrans və simpoziumların materiallarından ibarət toplularda dərc olunmuşdur.

Tədqiqatın strukturu. Dissertasiya işinin strukturu “Giriş”, üç fəsil, “Nəticə”, “İstifadə olunmuş ədəbiyyat” və “Əlavələr”dən ibarətdir.

DİSSERTASIYA İŞİNİN QISA MƏZMUNU

Dissertasiyanın girişində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, mövzunun işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsəd və vəzifələri, mənbələri, metodları, elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəaları, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, aprobeiası, strukturu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **“Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin təşəkkülü, inkişafı və terminoloji sistemdə yeri”** adlı I fəslı üç yarım-fəsilə sistemləşdirilir.

“Psixologiya terminlərinin təşəkkül tarixi” adlanan I yarım-fəsilə göstərilir ki, psixologiya terminlərinin terminoloji sistemdəki mövqeyindən və özünəməxsus xüsusiyyətlərindən danışarkən, əvvəlcə, psixologiya elminin digər elmlərin içərisindəki özəlliyi diqqətə çatdırılmalıdır. Ona görə ki, psixologiyaya aid terminlər bu elmin inkişafı ilə çox bağlıdır.

Deyə bilmərik ki, müstəqil psixologiya elmi formalaşana qədər dilimizdə psixologiya terminləri olmayıb. “İstənilən halda qəbul etmək lazımdır ki, psixologiyanın müstəqil elm sahəsi kimi mövcudluğu tarixi onun fəlsəfinin tərkibində inkişaf etməsi tarixindən qat-qat azdır. Təbii ki, fəlsəfinin tərkibində olduqda belə bu elm inkişaf etmiş, onun predmeti, məzmunu təkmilləşdirilmişdir”¹. Yəni psixologiya sahəsinə məxsus termin olaraq tədqiq edilən leksik vahidlər hələ psixologiyanın müstəqil elm kimi formalaşmasından əvvəl də dildə işlənmişdir. Bu sahəyə aid anlayışlar xalqımızın bədii və elmi təfəkküründə mövcud olmuşdur. Ona görə də psixologiya terminlərindən danışarkən tarixən də psixoloji anlayışların ifadə imkanlarına və onların təkamül prosesinə nəzər salmaq zəruridir.

Hələ qəbilə, tayfa və tayfa birlikləri şəklində yaşayan insanlar, ümumiyyətlə, cəmiyyət üzvləri arasındakı qeyri-şüuri və şüuri münasibətlərin tənzimlənməsi birbaşa psixologiya və ya psixoloji anlayışlarla bağlıdır. Tarixən formalaşan psixologiya sahəsinə aid normalar özünəməvafiq anlayışlar sistemini də meydana gətirmişdir. Daha əvvəlki illərdə psixologiya müstəqil elm olaraq mövcud olmadığı üçün həmin anlayışları ifadə edən sözlər xalq yaradıcılığında işlənmiş, daha sonralar yazılı ədəbiyyatımıza daxil olmuş və bu günə qədər gəlib çatmışdır. İ.Qasimovun fikrinə görə, “Əvvəllər ayrı-ayrı elm sahələrinin və texnikanın terminoloji sistemi kortəbii şəkildə formalaşdı. Sonralar xüsusi bir elm sahəsi kimi

---

¹Əliyev R. Psixologiya tarixi. Bakı: Nurlan, 2006, s. 15.

terminologiya haqqında elmi biliklər yaranmağa və həmin sahəyə aid dilçilərin də marağı artmağa başlayır”¹.

Psixologiya müstəqil elm sahəsi kimi yarandıqdan sonra əvvəllər şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda işlənən sözlərin əksəriyyəti bu elmin terminoloji bazasını təşkil etmişdir. S.Sadıqova qeyd edir ki, belə sözlər “cəmiyyətin terminologiya nə olduğunu bilməyən dövründə ümumişlək söz kimi işlənsə də, sonrakı dövrlərdə terminoloji sistemin əsasında durmuşlar”². Bu gün də Azərbaycan dilinin psixologiya terminologiyasında xalq dilindən gəlmiş (*qorxu, diqqət, ağıl, hafizə, xarakter, yuxu, xəyal, həvəs* və s.) terminlər kifayət qədərdir və onlar uğurla istifadə edilməkdədir.

Azərbaycanda psixologiyanın bir elm kimi formalaşma və təkamül tarixini nəzərə alaraq, Azərbaycan dilində işlənən psixologiya terminlərinin inkişaf tarixini aşağıdakı dövrlərə ayırmaq olar: 1. Psixologiyanın fəlsəfə elminin tərkib hissəsi kimi formalaşdığı zamandan XX əsrin əvvəllərində olan dövr. 2. XX əsrin əvvəllərindən hal-hazır qədərki dövr.

Psixologiya elmi ilə məşğul olan alimlərimizin mülahizələrinə görə, “Azərbaycanda psixoloji fikrin inkişafı qədim tarixə malikdir. Azərbaycan xalqına xas psixoloji fikirlər ilk dəfə olaraq miflərdə, milli-mənəvi dəyərlərimizdə (nağıllarda, atalar sözlərində, bayatılarda, laylalarda, alqış və qarğıışlarda, yanıltmaclarda, tapmacalarda, hikmətli ifadələrdə, adət-ənənələrimizdə, etnik kökümüzə, dini təsəvvürlərimizdə, klassiklərimizin yaradıcılığında) öz əksini tapmışdır”³.

Dissertasiyada tarixən zəngin xalq yaradıcılığında işlənmiş *duyğu, ağıl, ağılsız, ağıllı, dəli, abır, insaf, xasiyyət, həya, huş, yuxu, qəzəb, hirs, acıq, qüssə, kin, qəm, kədər, dərd, arzu, xəyal, fikir, yaddaş* və s. söz-terminlər xalq ədəbiyyatından və yazılı ədəbiyyatdan konkret nümunələr verilməklə göstərilir: “Acıqlı başda ağıl olmaz”, “Ağıl ağıldan üstündür”, “Hirsin dövlətə zərəri var”, “Dəli dövrən sürür, ağıllı vaxt gözlər”, “Əzizim, xunu gözlər, şah damar xunu gözlər, yarın *fikri, xəyalı, kəşib yuxumu, gözlər*”, “Padşahın *qəzəbi* artdı. *Hirs* beyninə vurdu” və s.

Ümumtürk eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında digər sahələrlə yanaşı, oğuz türklərinin psixoloji durumunu özündə ehtiva edən bir çox məqamlara uyğun olaraq *ağıl, ağılsız, qəzəb, həsəd, günah, suç, acıq, us (ağıl), düş (yuxu), huş, qorxu* və s. kimi ifadələr işlədilmişdir: “Hay

¹Qasımov İ. Azərbaycan terminologiyası. Bakı: Mütərcim, 2007, s. 24

²Sadıqova S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı: Elm, 2005, s. 4

³Baxşəliyev Ə. Azərbaycanda psixoloji fikrin təşəkkülü, inkişafı və müasir vəziyyəti. Bakı: “Zərdabi LTD” MMC, 2008, s. 7-8

Dirsə xan, bana *qəzəb* etmə!”, “Çoban böylə digəc Qazan ah etdi, *ağlı* başından getdi”, “Bunlar böylə edicək Baybörə bəgin *acığı* tutdu” və s.

Nəsiminin əsərlərində psixoloji ideyalar və onları ifadə edən söz-terminlər kifayət qədərdir: *əql* (*ağıl*), *xəyal*, *idrak*, *adət*, *vərdiş*, *qorxu*, *yuxu*, *fikir*, *həvəs*, *həssas*, *qəzəb*, *ruh* və s. Məs.:

Rəmimü gorumü cismim, dü eynim, *fikrimü əqlim*,
Amanım, *adətim*, fitnəm, təbiət ünsürü qanım.

Ş.İ.Xətayinin dilində də psixologiya terminləri kifayət qədərdir:

Təvəkkül qıl *təfəkkür* ilə *idrak*

M.Füzulinin dilində *yuxu*, *əhval*, *xəyal*, *xatirə*, *idrak*, *həvəs*, *yad etmə*, *huş*, *şüur*, *bişüur* və s. kimi psixologiya terminlərinə rast gəlirik:

Bu vüsalə *yuxu əhvalı* demək mümkün idi,
Bir *xəyal* olsa məgər gördüğümüz, yoxsa nigar,
Mütləqə *xatirə* gəlməz ki, gələ yanimizə

M.P.Vaqif dilində də xeyli sayda psixologiya terminləri işlənmişdir:

Əqlim, *huşum*, canım, həm dinim, dünyam,
Yusif-i-Kənanım neçün gəlmədi?

Azərbaycanda XIX əsrin sonlarında ilkin elementləri formalaşan psixologiya elminə aid ideyalar, anlayışlar və ümumilikdə psixoloji təfəkkürün məhsulu olan digər nəzəri müddəalar, məhz XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq sistemləşmiş və elmi mahiyyət kəsb etmişdir. Göründüyü kimi, psixologiya elminin yaranması və onun terminlər sisteminin formalaşması 2-ci dövrə təsadüf edir. Beləliklə, öz inkişaf dinamikasını XX əsrin əvvəllərindən götürmüş psixologiya elmi hazırda dünya sosio-humanitar elmlərinə inteqrasiya olunmaqla yanaşı, öz terminoloji bazasını da genişləndirməkdədir.

Fəslin “**Psixologiya terminlərinin inkişafında lüğətlərin rolu**” adlı II yarım fəslində indiyə qədər çap olunmuş psixologiya terminlərinə aid terminoloji lüğətlər belə qruplaşdırılır: 1. *İzahlı psixologiya terminləri lüğəti*; 2. *İkidilli psixologiya terminləri lüğəti*; 3. *Çoxdilli psixologiya terminləri lüğəti*. Azərbaycanda psixologiyaya aid terminlərlə bağlı bu günədək 7 lüğət (ikisi təkrar nəşr olmaqla) çap

edilmişdir. Bunlardan üçü izahlı¹, üçü ikidilli², biri isə çoxdilli³ lüğətdir.

Ölkəmizdə psixologiya ilə bağlı ilk terminoloji lüğət 1956-cı ildə nəşr olunub. Lüğətdə psixologiya terminlərinin bütün struktur növləri öz əksini tapmış, buradakı düzəltmə, mürəkkəb söz və söz birləşməsi strukturunda olan psixologiya terminlərinin bir çoxu rus dilindən Azərbaycan dilinə qarşılığı verilərkən kalka olunmuşdur. Məs., *рассеянность* – *dalğınlıq*, *чувствительность* - *həssaslıq*, *подсознательный* - *şüüraltı* və s.

M.Məhərrəmovun tərtib etdiyi “İzahlı psixoloji lüğət” 1960-cı ildə nəşr olunmuşdur. Lüğətdə terminlərin mötərizə içərisində ruscası, etimon dildəki mənası, sonra isə onların terminoloji izahı verilir. Məs., “*abuliya* (абулия; yun. a-inkar+bulemay-istəmək, arzu etmək) - müəyyən xəstəlik nəticəsində iradənin həddən artıq zəifləməsidir”⁴.

2002-ci ildə İ.Məmmədovun “İzahlı psixoloji lüğət”i çap olunub. Lüğətdə terminlər və onların izahı verilir: *özünənəzarət* - şəxsiyyətin vəziyyətinin özü tərəfindən tənzim edilməsidir, *dalğınlıq* - diqqətin funksional və ya üzvi pozğunluğu kimi özünü göstərir və s.

2005-ci ildə R.İbrahimbəyovanın müəllifliyi ilə “Azərbaycanca-rusca-İngiliscə-türkcə psixoloji və pedaqoji terminlər lüğəti” nəşr edilmişdir. Lüğət adı çəkilən dillərdə psixologiya və pedaqogika üzrə 1100-dən çox termini əhatə edir. Burada istifadəsi geniş olan terminlər dörd dildə öz əksini tapmışdır: *iradə*, *diqqət*, *instinkt*, *hafizə*, *hiss*, *qavrayış*, *həvəs* və s.

Hələlik psixologiya terminləri ilə bağlı son lüğət A.Abbasovun 2006-cı ildə nəşr etdiyi “Azərbaycanca-İngiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti”dir. Burada terminlər, əvvəlcə, Azərbaycan dilində əlifba sırası ilə verilir, həmin terminlərin qarşısında isə onların ingilis dilindəki tərcüməsi yazılır. Məs., *ağıldankəm* - *mentally*, *deffective*, *duyğu* - *sense*, *emosiya* - *emotion*, *hafizə* - *memory*, *iradə* - *will* və s.

“Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində psixologiya terminlərinin yeri və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri” adlanan

¹Məhərrəmov M. İzahlı psixoloji lüğət. Bakı: ADU, 1960, 120 s.; Məhərrəmov M. İzahlı psixoloji lüğət. II nəşr. Bakı: Azərənşr, 1999, 149 s.; Məmmədov İ. İzahlı psixoloji lüğət. Bakı: Təhsil, 2002, 76 s.

² Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1956, 80 s.; Pedaqogika və psixologiya terminləri lüğəti. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1958, 78 s.; Abbasov A. Azərbaycanca-İngiliscə pedaqoji-psixoloji terminlər lüğəti. Bakı: Mütərcim, 2006, 196 s.

³İbrahimbəyova R. Azərbaycanca-rusca-İngiliscə-türkcə psixoloji və pedaqoji terminlər lüğəti. Bakı: QAPP-POLİQRAF Korporasiyası, 2005, 208 s.

⁴ Məhərrəmov M. İzahlı psixoloji lüğət. Bakı: ADU, 1960, s. 5

III yarım fəsildə psixologiya terminlərinin bir sıra özünəməxsus cəhətləri araşdırılır. Psixologiya elminə məxsus olan terminlər dildə işlənmə xüsusiyyətlərinə görə iki yerə ayrılır və konkret nümunələrlə əsaslandırılır: 1) həm ümumişlək söz, həm termin kimi işlənənlər: *şüur, davranış, ağıl, hiss, duyğu, düşüncə, qavrayış, diqqət, qabiliyyət, xarakter, şübhə, sevgi, qışqanclıq, qorxu, darıxma, qıcıq* və s. 2) yalnız termin kimi işlənənlər: *affekt, sensibilizasiya, tropizm, frustrasiya, telepatiya, eyforiya* və s.

Psixologiya elmini və ona aid olan terminləri daha dəqiq anlamaq üçün "*psixi*", "*psixi proses*", "*psixi halət*", "*psixi xassə*", "*psixika*", "*psixoloji*", "*psixologiya*" kimi terminlərin mahiyyətinə xüsusi nəzər salınır.

Bu yarım fəsildə psixologiya terminlərində omonimlik, sinonimlik və çoxmənalılıq kimi bir sıra məsələlər də problem kimi qoyulur. Burada vurğulanır ki, psixologiya terminlərində sahədaxili omonimlikdən yox, transterminləşmədən – sahələrarası omonimlikdən danışmaq lazımdır. Bu isə o deməkdir ki, psixologiya terminologiyasında da mövcud olan sahələrarası omonimlik transtermin kimi özünü göstərir. Transterminləşmə haqqında M.İsmayılova yazır: "Baza anlayışları terminin sahə mənsubiyyətinin əsas göstəricisi kimi çıxış edir. Bununla yanaşı, inteqrasiya və diferensiasiya zamanı terminin konversiyası hadisəsi də rast gəlinir. Terminin konversiyası bir sahə termininin morfoloji və fonetik tərkibini saxlamaqla tam və ya qismən semantik modifikasiyaya uğramasını bildirir. Termin konversiyası bir nitq hissəsindən digərinə keçidi deyil, bir sahə termin sistemindən başqasına keçməni səciyyələndirir"¹. Göründüyü kimi, transterminləşmə dedikdə bir elm sahəsinə məxsus olan terminin digərində də işlənməsi nəzərdə tutulur. Bu zaman termin semantikasını tam və ya qismən dəyişə bilər. Yəni termin əvvəlki təyinatında qalır, sadəcə, yeni elm yarandığı zaman həmin sahədə də işlənmək imkanı qazanır. Bunun nəticəsində də müxtəlif sahələrdə omonimlik məsələsi meydana çıxır. Məs.: *affekt, akt, anlam, bacarıq, biheviörizm, iradə* və s. fəlsəfə və psixologiyada; *təfəkkür, şüur, nitq, ünsiyyət* və s. fəlsəfə, psixologiya və dilçilikdə; *xarakter* fəlsəfə, psixologiya və ədəbiyyatşünaslıqda; *depressiya* psixologiya və iqtisadiyyatda istifadə edilir.

Terminologiyada sinonimliyin olub-olmaması barədə ziddiyyətli fikirlər mövcuddur. Adətən terminologiyada sinonimliyin, yəni ikilik və ya paralelliyn olması düzgün hal hesab edilmir. Buna baxmayaraq, bir sıra sahə terminologiyalarında, o cümlədən psixologiya sahəsində də paralel

---

¹İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozan, 1997, s. 91

şəkildə işlənən terminlərin şahidi oluruq. Bu bərədə F.İbrahimbəyov yazır: "...dilin leksikasının sinonimlərlə, çoxmənalı sözlərlə zəngin olması onların elmi terminologiyada işlədilməsinə və möhkəmlənməsinə əsas vermir. Əksinə, elmin inkişafı və anlaşılıqlı olması üçün o bu sözlərdən uzaq olmalıdır. Lakin heç də həmişə bu cür sinonimlərdən tam mənası ilə azad olmaq mümkün olmur. Belə halların bir səbəbi hər hansı bir elm sahəsinə başqa dilin leksik elementi kimi daxil olan terminin yerli dilin qrammatik quruluşuna uyğun surətdə dəyişikliyə məruz qalmasıdır. Bu tip çətinliklər Azərbaycan dilində ərəb-fars dillərinin leksik elementləri əsasında olan psixoloji terminologiya nümunələrində aydın müşahidə olunur"¹. Deməli, psixologiya terminlərində də sinonimlik mövcuddur. Məs., *affekt - emosiya, hafizə - yaddaş, psixi - ruhi, hiss - duyğu, xarakter - xasiyyət, şüuraltı - təhtəşüür, yönəliş - ustanovka* və s.

Azərbaycan dilində mövcud olan sinonim psixologiya terminlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Sinonimik cərgənin bir tərəfi ərəb-fars, digəri Avropa mənşəli terminlər: *abstrakt - mücərrəd, nevroz - əsəbilik, psixi - ruhi, vəziyyət - şərait - situasiya, irrasional - şüursuz* və s.

2. Hər iki tərəfi də ya ərəb-fars, ya da Avropa mənşəli olanlar: *freydizm - psixozanaliz, ağıl - zəka, şüür - idrak, hirs - qəzəb* və s.

3. Sinonim cərgənin bir tərəfi milli, digər tərəfi ərəb və ya Avropa mənşəli: *vərdiş - adət, hiss - duyğu, hafizə - yaddaş, acıq - hirs, qəzəb, rəya - yuxu, altruizm - özünəfəda, verbal - sözlü, yönəliş - ustanovka* və s.

Terminlər leksikologiyanın tərkibində olduğu üçün onun özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə yanaşı, leksikada baş verən digər semantik proseslər qismən də olsa, onları əhatə edir. A.Qənbərov qeyd edir ki, "...Azərbaycan dilindəki terminlərin, termin səciyyəli söz və ifadələrin xeyli hissəsi sözün məcazi mənası əsasında meydana gəlmişdir. Məlum olduğu kimi, məcazlar çoxmənalılığa xidmət edir, eyni zamanda obrazlılıq, təsirlilik, yığcamlıq və s. bu kimi keyfiyyətlərə malikdir. Terminlərə verilən tələblərdə isə təkmənalılıq və dəqiqlik başlıca meyar hesab olunur. Bu baxımdan yanaşdıqda məcazların termin yaradıcılığında iştirakı qeyri-adi hal kimi görünə bilər. Əslində isə belə deyil. Məcazlar termin işlənərkən konkretlik, yığcamlıq ön plana keçir, obrazlılıq, emosionallıq isə burada rol oynamır. Bu üsulla terminlər yaradılarkən, əsasən, məfhumlar arasında

---

¹İbrahimbəyov F. Azərbaycan dilində psixoloji terminologiyanın bəzi məsələləri // İbrahimbəyov F. Seçilmiş elmi əsərləri və haqqındakı xatirələr. Bakı: Mütərcim, 2017, s. 20

forma, rəng, funksiya, keyfiyyət oxşarlığı nəzərə alınır”¹. Bu isə bir çox terminlərin ümumişlək sözlərin məna genişlənməsi və xüsusiləşməsi əsasında yaranmasından irəli gələn məsələdir. Yəni belə terminlərin xislətində ümumişlək sözlərə xas olan çoxmənalılıq, sinonimlik kimi məna xüsusiyyətlərinə malik olmaq var.

Dildəki psixologiya terminləri digər sözlərlə müxtəlif kontekstdə birləşərək yeni anlayışlar ifadə edir. Sözlərin bu cür yeni məna bildirməsi çoxmənalılığın meydana gəlməsinə imkan yaradır. Belə hallarda çoxmənalılıq həmin sözlərin semantik tutumunun kəmiyyəti ilə müəyyən edilir. *Ağıl, acıq, depressiya* və s. kimi sözlər digər sözlərlə sintaktik əlaqəyə girdiyi zaman çoxmənalılığını büruzə verir. Məs.: *ağılın dərinliyi, ağılın tənqidliyi, ağılın çevikliyi* kimi psixologiya terminlərində *ağıl* anlayışı çoxmənalılığı meydana gətirmişdir. Bunlar öz əsasını isə *ağılın keyfiyyətləri* terminindən götürmüşdür. Bundan başqa *ağıl* termininin bir sıra sözlərlə birgə işlənərək frazeoloji vahidlər yaratdığına da şahidi oluruq: *ağıl vermək, ağılını itirmək, ağılı başına gəlmək, ağılına batmaq, ağılına gəlmək, ağılını itirmək* və s. Digər psixologiya terminlərinin də frazeoloji birləşmə tərkibindəki çoxmənalılığı mövcuddur: *Depressiyaya düşmək* - psixoloji sarsıntı keçirmək; *diqqət kəsilmək* - tam diqqət etmək, *əhvalı pozulmaq* - qəmgin olmaq; *əhvalını korlamaq* - peşman etmək; *əsəbləri ilə oynamaq* - hirsəndirmək; *huşunu itirmək* - bihuş olmaq və s.

Dissertasiyanın II fəslı “**Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaranma yolları və üsulları**” adlanır. Bu fəsil psixologiya terminlərinin yaranma yol və üsullarına uyğun olaraq beş yarımfəsildə sistemləşdirilir.

“**Leksik-semantik yolla yaranan psixologiya terminləri**” adlanan I yarımfəsildə bu üsulun özünəməxsus xüsusiyyətləri və termin yaradıcılığında rolu diqqətə çatdırılır.

D.S.Lotte yazır: “Adi söz terminə çevrilərkən elmdə müəyyən məna kəsb edir; daha doğrusu, belə sözün əvvəl qeydə alınmış mənasına yeni bir məna əlavə olunur”². Göründüyü kimi, leksik-semantik yolla söz yaradıcılığı dildəki mövcud sözlərin müəyyən inkişaf prosesi keçərək yeni məna qazanması və ya terminləşməsi kimi başa düşülür. Bu üsulun əsas mahiyyəti sözlərə yeni əlavə məzmun verilməsindən ibarətdir. Sözlərə

¹Qənbərov A. Terminlərin yaranmasında məcazların rolu // Terminologiya məsələləri. Bakı: Elm, 1987, s. 67

²Лотте Д. Основы построения научно-технической терминологии. М.: Изд-во АН СССР, 1961, с. 38

ələvə yeni məna verilərkən, sadəcə, onların mövcud forması götürülür, ilkin mənasına toxunulmur, başqa sözlə, sözün ilkin mənası saxlanılmaqla müvafiq terminoloji anlayışın ifadəsində ondan istifadə olunur.

Psixologiya insanın psixi aləmi ilə bağlı olduğundan ona aid olan terminlərin yaradılmasında mücərrədlik əsas rol oynayır. Ona görə də tarixən xalqın dilində adi sözlər kimi işlənmiş psixi aləmlə bağlı sözlər psixologiya elmi formalaşandan sonra bu elmdə konkret anlayışları ifadə edən terminlər kimi qəbul olunmuşdur. Bu zaman mənənin xüsusişməsi və genişlənməsi prosesi müşahidə olunur.

1. *Sözlərin mənasının xüsusişməsi*. Mənənin xüsusişməsində söz formasını saxlamaqla, yeni yaranmış mənası ilə birlikdə əvvəlki mənasından tamamilə və yaxud qismən əlaqəsini kəsmiş olur. Məs.: *adət, iş, çubuq* və s. *Çubuq* sözünün mənası “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “1. Elastik, yarpaqsız, nazik, düz budaq, şüy. 2. Nazik metal mil. 3. məc. Arıq, nazik, incə”¹ – şəklində izah olunsada, bu sözün psixologiyadakı mənası tamamilə fərqlidir. “*Çubuqlar* – gözün tor qişasının mühiti sahələrində yerləşən və yüksək həssaslığa malik olan sinir uclarıdır”². Deməli, bu söz terminləşəndə onun psixoloji mənası xüsusiləşir və əvvəlki mənələrindən tamamilə əlaqəsini kəsir, sadəcə, forma baxımından bənzərlik olur.

2. *Sözlərin mənasının genişlənməsi*. Mənənin genişlənməsində məlum olan adi bir söz və yaxud müəyyən bir elmə məxsus olan termin ifadə etdiyi məna ilə yanaşı, əlavə psixoloji məna da kəsb etmiş olur. Fikrimizcə, bu zaman həmin sözlər müvafiq olaraq terminləşməklə və ya başqa elm sahəsinə məxsus bir termin ifadə etməklə öz əvvəlki mənasından tamamilə uzaqlaşmır. Məs.: *hiss, həvəs, diqqət, xəyal, yuxu* və s. kimi sözlər artıq psixologiya elmi inkişaf etdikdən sonra terminləşərək psixologiya terminləri sırasına daxil olmuşdur.

“Morfoloji yolla yaranan psixologiya terminləri” adlı II yarımfişildə bu yolla yaranan psixologiya terminləri belə qruplaşdırılır:

a) Milli sözlərə milli leksik şəkilçilər artırmaqla yaranan terminlər: *duyğu, qavrayış, anlayış, qorxu, bacarıq, unutmama, tanıma, yönəliş* və s.

b) Ərəb-fars sözlərinə milli şəkilçilərin artırılması ilə yaranan terminlər: *ahilliy, həssaslıq, qəmli, kədərli, qeyzli, şadlıq, dahilik* və s.

c) Avropa mənşəli sözlərə milli şəkilçilər artırmaqla yaranan terminlər: *emosionallıq, subyektivlik, obyektivlik, aqressivlik* və s.

¹Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildde, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 500

²Məhərrəmov M. İzahlı psixoloji lüğət. II nəşr. Bakı: Azərənəşr, 1999, s. 135

ç) Alınma sözlərə alınma şəkilçilərin artırılması ilə yaranan terminlər: *şəxsiyyət, psixoloq, psixika, qabiliyyət, qətiyyət, iradi, psixi* və s.

Bundan başqa, bu yolla yaranan terminlər iki istiqamətdə təhlil edilir: 1) terminin qaynaqlandığı söz kökünün morfoloji mənsubiyyətinə görə: a) adlardan düzələn terminlər: *həssaslıq, qabiliyyət, qafillik, qəzəbli, şəxsiyyət, şüursuz, tənbellik, huşsuz, ağılsız, dahilik* və s. b) feildən düzələn: *davranış, qavrayış, coşğun, dalğın, duyğu, xatırlama, qavrama, tanıma, unutma, unutqan, utancaq, oyanma, qorxu* və s. 2) leksik şəkilçilərin müxtəlifliyinə görə: *-lıq⁴* şəkilçisi hal-vəziyyət, adət, keyfiyyət, xasiyyət və s. məzmunlu anlayışları ifadə edən psixologiya terminləri yaradır və iki yolla formalaşır: I. Sadə sözlərə artırılır: *aclıq, dahilik, həssaslıq, mərdlik, oyaqlıq, tənbellik, gözəllik, debillik, şadlıq, gümrahlıq* və s. II. Düzəltmə və mürəkkəb sözlərə artırılır: *dalğınlıq, işgüzarlıq, oyanıqlıq, şüursuzluq, yorğunluq, utancaqlıq, bədbəxtlik* və s. M.Hüseynzadə yazır: “bu şəkilçinin xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, başqa sözdüzəldici şəkilçilərdən sonra işlənib onları sifətləşmək hüququndan məhrum edir”¹. Məs., *şüursuzluq, unutqanlıq, qısqanclıq* və s.; *-ma²* şəkilçisi: *qavrama, unutma, tanıma, ləngimə, qıcıqlanma, xatırlama, düşünmə* və s.; *-li⁴* şəkilçisi: *qabiliyyətli, canlı, diqqətli, cəsarətli, zəkali, ağıllı, dərrakəli, düşüncəli, duyğulu, hissiyyətli, şüurlu* və s.; *-siz⁴* şəkilçisi: *qabiliyyətsiz, şüursuz, ağılsız, hissiz, duyğusuz, huşsuz, düşüncəsiz* və s.

Alınma şəkilçilərlə yarananlar: *əşəbi, psixi, ruhi, hissi, iradi, əqli, şüuri, abstraksiya, motivasiya, psixika, psixoloq, hissiyyət, instinktiv* və s.

Fəslin III yarımfəslə **“Sintaktik yolla yaranan psixologiya terminləri”** adlanır. Bu üsulla yaranan psixologiya terminlərinə mürəkkəb anlayışları ifadə edən mürəkkəb terminlər və termin birləşmələri daxildir.

1. *Mürəkkəb söz şəklində olanlar.* Azərbaycan dilində mürəkkəb söz tipli psixologiya terminləri söz birləşməsi formasında olanlardan azdır. Bu tipli psixologiya terminləri I və II növ təyini birləşmələrin, xüsusilə də qeyri-təyini ismi birləşmələrin strukturuna uyğun şəkildə formalaşır: *özünənəzarət, şüuraltı, özünütərbiyə, özünüdərk, yaddasaxlama, yadasalma, kəmağil, ağılçatışmazlığı* və s.

2. *Söz birləşməsi şəklində olanlar.* Söz birləşməsi formasında olan terminlər belə qruplaşdırılır: 1. *Tərkibindəki komponentlərin mənşəyinə görə*; 2. *Aparıcı (nüvə) sözlərə görə*; 3. *Təyini söz birləşmələri və sintaktik əlaqələrin növünə görə.* Komponentlərin mənşəyindən asılı olaraq sintaktik yolla yaranan termin birləşmələr 6 yerə ayrılır: 1) bir tərəfi milli, digər

¹Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 14

tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *ixtiyari qavrayış, duyğu sürəti, qavrama şəraiti, məkan qavrayışı, zaman qavrayışı* və s. 2) bir tərəfi milli, digər tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *davranışın modifikasiyası, aqressiv davranış, qavrayışın konstantalığı* və s. 3) iki tərəfi də Avropa mənşəli terminlər: *adaptasiya sindromu, psixi proses, psixoloji xarakteristika, xarakterin aksentuasiyası* və s. 4) bir tərəfi ərəb-fars, digər tərəfi Avropa mənşəli terminlər: *iradi proseslər, stress şəraiti, hafizə prosesi, idrak prosesi* və s. 5) hər tərəfi ərəb-fars mənşəli terminlər: *mütləq həssaslıq, şən əhval* və s. 6) iki tərəfi də milli terminlər: *ağrı duyğuları, dadbilmə duyğusu, iyibilmə duyğusu, görmə qavrayışı, eşitmə duyğusu* və s.

Psixologiya, psixi, psixo, psixoloji, qavrayış, duyğu, təfəkkür, təxəyyül, diqqət, hiss, eşitmə, görmə, temperament, hafizə, qabiliyyət, həssaslıq və s. terminlər psixologiyada aparıcı söz rolunda çıxış edərək, başqa sözlərlə birlikdə işlənilib bir sıra yeni terminlər yaradır və belə terminlərin arasında məna bağlılığı həmişə özünü qoruyub saxlayır. Bondaletovun da dediyi kimi, "...nüvə sözünü müəyyən sistemə aid edirsə, asılı söz onun yerini dəqiqləşdirir"¹. Məs.: *psixi* – psixi proses, psixi xassə, psixi oyanma, psixi sağlamlıq və s. *eşitmə* – eşitmə duyğusu, eşitmə hafizəsi, eşitmə həssaslığı və s. *qavrayış* – məkan qavrayışı, zaman qavrayışı, görmə qavrayışı və s. *temperament* – sanqvinik temperament, fleqmatik temperament, melankolik temperament və s. *təxəyyül* – bərpædici təxəyyül, passiv təxəyyül, yaradıcı təxəyyül və s.

Təyini söz birləşmələrinin növünə görə: I növ modelində olanlar: *şən əhval, iradi proseslər, aqressiv davranış, ixtiyari qavrayış* və s. II növ: *duyğu sürəti, qavrama şəraiti, iyibilmə duyğusu, dadbilmə duyğusu* və s. III növ: *ağlın tənqidiliyi, diqqətin təræddüdü, duyğunun mütləq həddi* və s.

“Kalka üsulu ilə yaranan psixologiya terminləri” adlanan IV yarımfəsildə qeyd olunur ki, Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaranmasında digər üsullarla bərabər, kalka üsulundan da geniş istifadə olunur. Bu yolla yaranan terminlərin hər biri dilin öz daxili gücü hesabına yaranır. Bu barədə M.İsmayılova yazır: “Biz kalkanın terminalmadan fərfini kalka üsulu ilə yeni yaradılan terminin tərkibini morfemlərdən heç olmasa, birinin hərfi tərcümə yolu ilə verilməsi ilə bağlayırıq”².

Psixologiya terminlərinin spesifikliyini nəzərə almaqla kalkanın iki növünü müəyyən etmək olar: 1. *Düzəltmə – morfoloji struktura malik psixologiya terminlərinin kalkası*; 2. *Mürækkəb – sintaktik struktura malik*

¹Бондалетов В.Д. Социальная лингвистика. Москва: Просвещение, 1987, с. 133

²İsmayılova M. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili. Bakı: Ozan, 1997, s. 118

psixologiya terminlərinin kalkası. Biz tərkibi kök və şəkilçidən ibarət olan kalkaları düzəltmə, iki və daha artıq sözdən ibarət olan kalkaları isə mürəkkəb hesab edirik. Düzəltmə – morfoloji kalkaları 2 qrupa ayıra bilərik: a) kökü olduğu kimi saxlanan, şəkilçisi kalka edilən terminlər: *aqressivlik-agressивность*, *debillik - дебилность*, *passivlik – пассивность*, *impulsivlik - импульсивность* və s. b) hər ikisi: kökü də, şəkilçisi də kalka edilən terminlər: *dəlğınlıq - рассеянность*, *həssaslıq – чувствительность*, *şüurluluq - сознательность*, *unutqanlıq - забывчивость* və s. Göründüyü kimi, *-ma²*, *-lıq⁴*, *-ici⁴*, *-ıç⁴*, *-li⁴*, *-laşma²*, *-laşdırma²* və s. şəkilçilər rus dilinə məxsus *-nostь*, *-ostь*, *-nie*, *-ie*, *-aция*, *-изация*, *-изм*, *-ный*, *-ель* və s. sözsonu şəkilçilərin qarşılığı kimi işlənir.

Mürəkkəb – sintaktik struktura malik olan kalkalar əcnəbi dilə məxsus termin birləşməsinin təsiri ilə yeni sintaktik modelin yaranması kimi başa düşülür. Sintaktik kalkaetmədə əsas vahid mürəkkəb sözlər və söz birləşmələri olduğuna görə onları da iki yerə ayıraraq sistemləşdirmək olar: 1. Mürəkkəb söz modelində olanlar: *özünənəzarət - самоконтроль*, *özünüdərk - самосознание*, *təhtəşüür - подсознательный* və s. 2. Söz birləşməsi modelli terminlər: *mütləq həssaslıq - абсолютная чувствительность*, *bərpəedicı təxəuüil - воссоздающее воображение*, *daxili motivasiya - внутренняя мотивация*, *şərti refləks - условный рефлекс*, *emosional pozıntı - эмоциональное расстройство*, *psixi zədə - психическая травма*, *ali psixi proseslər - высшие психические процессы*, *duyğunun aşağı mütləq həddi - нижний абсолютный порог ощущения*, *qarıışıq hafizə tipi - смешанный тип памяти* və s.

Fəslin V yarımfəslı olan “**Abreviatıra üsulu ilə yaranan psixologiya terminləri**”ndə abreviatıra üsulunun özünəməxsus xüsusiyyətləri və termin yaradıcılığında rolunu diqqətə çatdırılır. Leksik-semantik, morfoloji, sintaktik və kalka üsullarından fərqli olaraq, bu üsul vasitəsi ilə dildə mövcud olan mürəkkəb quruluşlu və ya çoxsözlü terminlərin qısaldılaraq baş hərfləri ilə verilməsi yolu ilə yeni terminlər yaradılır.

Psixologiyaya aid elmi kitab və izahlı lüğətlərdə çoxsözlü terminlərdən istifadə zamanı təkrarçılığa yol verməmək və ya dili ağırlaşdırmamaq məqsədilə bir sıra terminlər, yaxud termin birləşmələr onların baş hərfləri ilə qeyd olunur.

Dilçilikdə abreviatıra üsulu ilə söz yaradıcılığı prosesi zamanı mövcud ixtisarlar: a) hərfi ixtisarlar; b) heca ixtisarlari; c) heca-söz ixtisarlari şəklində qruplaşdırılır. Lakin psixologiya terminologiyasında, əsasən, hərfi ixtisarlar diqqət çəkir. Hərfi ixtisarlarda tək-cə sözlərin baş

hərfləri saxlanılır. Məs.: Dərrakəlik əmsalı (DƏ), Məzmunlu appersepsiya testi (MAT), Psixi sağlamlıq sahəsi (PSS), Psixi sağlamlıq (PS), Autogen məşq (AM), Qeyri-ixtiyari təxəyyül (Q.i.t), Şəxsiyyət (Ş), Affekt (A) və s.

Dissertasiyanın dörd yarımfəsildən ibarət olan III fəslı “**Azərbaycan dilində alınma psixologiya terminlərinin mənşəyi və mənimsənilmə yolları**” adlanır. Bu fəslin “**Alınma psixologiya terminlərinin mənşəyi**” adlı I yarımfəsildə Azərbaycan dilində işlənən alınma psixologiya terminlərinin dilimizə daxil olma prosesi aydınlaşdırılır və onlar mənsub olduğu etimon dillər üzrə qruplaşdırılır:

Milli terminlər: *acıq, coşqun, dalğın, davranış, duyğu, düşüncə, qavrayış, qıvcıq, qorxu, maraq, oyun, yorğunluq, yönəliş, yuxu* və s.

Ərəb mənşəli terminlər: *adət, ağıl, diqqət, əhval, xəyal, hafizə, həssas, həvəs, idrak, iradə, qabiliyyət, tələbat, şübhə, şüur* və s.

Fars mənşəli terminlər: *ahillıq, arzu, dərd, huş, kin, yaddaş* və s.

Yunan mənşəli terminlər: *aleksiya, apatiya, antipatiya, autizm, eyforiya, oliqofren, sinesteziya, şizofreniya, fileqmatik, simpatiya* və s.

Latın mənşəli terminlər: *affekt, depressiya, refleksiya, telepatiya, stress, hallüsinasiya, frustrasiya, demensiya, eksteriorizasiya, instinkt* və s.

Fransız mənşəli terminlər: *ajiotaj, ajitasiya, şok, prestij* və s.

İngilis mənşəli terminlər: *imprinting, insayt, biheviörizm* və s.

Alman mənşəli terminlər: *geştalt*.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, psixologiya terminologiyasının zənginləşməsində ərəb, latın və yunan mənşəli terminlər çoxluq təşkil edir. Avropa mənşəli psixologiya terminlərinin böyük əksəriyyəti beynəlmiləl səciyyə daşıyır.

Bu fəslin II yarımfəsli “**Beynəlmiləl psixologiya terminləri**” adlanır. Burada qeyd olunur ki, qloballaşan dünyada ayrı-ayrı dillərin bir-biri ilə əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində söz və ya termin alınması prosesi xeyli genişlənilir, bəzi terminlərin bir sıra dillərdə oxşar yazılaraq və ümumi mənə kəsb edərək beynəlmiləlləşməsinə şərait yaranır. Bu bərdə Z.Məmmədova qeyd edir ki, “internasional terminlərin əsas mahiyyəti onların ifadə etdiyi anlayışın beynəlxalq səciyyə daşmasıdır”¹. Məs.: *xarakter, hipnoz, depressiya, stress, refleks, instinkt, intuisiya, sensualizm* və s. kimi terminlər bu qəbildəndir.

---

¹ Məmmədova Z.T. İnternasionalizmlər və onların dildə ifadəsi // BDU-nun xəbərləri. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, № 3, s. 5

Bir çox tədqiqatçıların¹ da vurğuladığı kimi, bir sözün və terminin beynəlmiləl xarakter kəsb etməsi üçün həmin söz və terminlərin ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlədilməsi önəmlidir: *eqoizm* – german dilləri (ingilis dili), *эгоизм* – slavyan dilləri (rus dili), *eqoizm* – türk dilləri (Azərbaycan dili).

Bəzi beynəlmiləl terminlər tədqiqatçı alimin adı və ya fəaliyyəti ilə əlaqəlidir. Məs.: *freydizm* – Avstriya alimi Ziqmund Freydin adı bağlıdır.

Beynəlmiləl terminlərin bir çox özünəməxsus keyfiyyətləri vardır: 1. Bütün beynəlmiləl terminlər bir dildən digərinə keçməsindən asılı olmayaraq, eyni mənəni daşıyır. Məs.: *bihevizizm*, *temperament*, *affekt*, *adaptasiya* və s. *Bihevizizm* ingilis mənşəli psixologiya termini olub bütün dünyada davranış nəzəriyyəsi kimi tanınır. 2. Beynəlmiləl psixologiya terminləri daha çox oxşar və ya eyni fonetik qabığa malik olur: *autizm*, *stress*, *introvert*, *affekt*, *tropizm* və s. terminlər Azərbaycan, rus və ingilis dillərində eyni yazılışa malikdir.

Fəslin “**Alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilmə yolları**” adlanan III yarım fəslində Azərbaycan dilinə əcnəbi dillərdən daxil olan terminlərin mənimsənilmə yolları araşdırılır. Alınma terminlərin mənimsənilməsi dedikdə başqa dillərdən dilə daxil olan terminlərin Azərbaycan dilinin fonetik, ləksik və qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. L.Blumfild yazır: “Alınma söz, sözü alan dilin qrammatik cəhətdən həm sintaksisinə, həm ayrılmaz fleksiylərə, həm canlı kompozisiya konstruksiyalarına və söz yaradıcılığına görə sistem halında uyğunlaşmış olur. ...Söz dilə tam şəkildə uyğunlaşdıqdan sonra alınma söz hər hansı digər doğma söz kimi eyni analogiyalara məruz qalır”².

Alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilməsi prosesi aşağıdakı şəkildə gedir:

a) *fonetik-qrafik mənimsəmə*. Azərbaycan dilinə daxil olan alınma, xüsusilə ərəb və rus dillərindən keçən terminlərin səs sistemi – saitlər və samitlər dilimizdəkindən fərqli spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Azərbaycan dilində doqquz sait olduğu halda, ərəb dilində üç, rus dilində isə altı sait səs və onların müvafiq qrafik işarələri mövcuddur. Yəni ana dilimizə məxsus olan *o, ı, ə, ö, ü, e* saitləri ərəb dilində, *ö, ə, ü* saitləri isə rus dilində istifadə edilmir. Bundan başqa, dilimizdə rus dilinə məxsus *ı, ə,*

¹ Бельчиков Ю. А. Интернациональная терминология в русском языке. М.: Учпедгиз, 1959, 78 с., Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков: Харьковский Университет, 1972, 215 с.

²Leonard Blumfild Dil. (tərcümə). Bakı: Prestij çap evi, 2013, s. 445

я, ю, з fonemləri olmadığına görə bu fonemlər müvafiq olaraq s, e, ya, ü/yu, h/g fonemləri ilə əvəzlənir. Məs., гипнос-гипноз-hipnoz, hallucination-галлюцинация-hallüsinasiya, euphoria-эйфория-euforiya və s. Qrafik mənimləmə alınan terminlərin Azərbaycan dilinin yazı sisteminə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu zaman diqqəti cəlb edən bir cəhət ingilis dilinin tələffüz normasına uyğun olan terminin ingilis dilinin qrafikasına uyğun deyil, tələffüz normasına uyğun yazılmasıdır. Məs., *insayt* termini ingilis dilində *insight* kimi yazılsa da, Azərbaycan dilində ingilis dilinin tələffüzünə (*[insait]* – *insayt*) müvafiq yazılır.

b) *qrammatik mənimləmə*. Məlumdur ki, dilin qrammatik quruluşu kənar təsirlərə məruz qalmır: qalsa da, bu, özünü çox az dərəcədə bürüzə verir. Çünki dilin əsası və milli strukturu məhz qrammatikada öz əksini tapır. Buna görə də, başqa dillərin qrammatikasına məxsus olan morfoloji və sintaktik fiqurlar müəyyən səbəblərlə dilə daxil olarkən onlar dilimizin qrammatik qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılır. Bu bərdə N.Məmmədli yazır: “fonetik mənimləmədən fərqli olaraq, morfoloji alınmalar tamamilə Azərbaycan dilinə tabe olur”¹. Deməli, alınma terminlərin tərkib hissəsi olan və morfoloji kateqoriyalar sistemini yaradan qrammatik şəkilçilər bəzi sözlərin və söz birləşmələrinin tərkibində Azərbaycan dilinə daxil olarkən bu dilin qrammatik qaydalarına uyğun formaya salınır və ya belə vahidlər işlədilmir. Məs., *психический* - *psixi*, *аналитическая психология* - *analitik psixologiya*, *астенический аффект* - *astenik affekt* və s.

c) *Leksik-semantik mənimləmə*. Alınma psixologiya terminlərinin semantik mənimlənməsində məna seçimi həmişə əsas götürülür. Belə ki, başqa dillərdən dilimizə terminlər daxil olduğu zaman onların Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminin qanun və normalarına uyğunlaşdırılma mənimlənməsi əsas götürülür. Semantik sistemdə məna xüsusişməsi və mənanın genişlənməsi mühüm məsələlərdəndir. Semantik genişlənmə dedikdə, daxil olan terminin mənasının genişlənməsi nəzərdə tutulur. Məs., *illüziya* – latın mənşəli olan bu termin aldanış (aldadıcı təsəvvür, yanılma) mənasını ifadə edir. Ancaq sonralar mənası genişlənərək iki məna qazanmışdır. 1) “gerçəkliyin, görüntünün (predmetin) təhrif olunmuş şəkildə qavranılması, təhrif olunmuş qavrayış; 2) həyata keçməsi mümkün olmayan istək, ümid və arzu; aldadıcı təsəvvür, yanılma; olmayan bir şeyi həqiqət kimi qəbul etmək”². Bu prosesdə mənanın dəyişməsi – xüsusişməsi də mühüm məsələlərdəndir. Məs., *xolerik* sözü yunan dilində

¹Məmmədli N.B. Alınma terminlər. Bakı: Elm, 1997, s. 253.

²Məhərrəmli Q. İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı: Altun kitab, 2014, s. 102.

öd mənasını daşıyır. Ancaq psixologiyada bu termin rəftar və davranışında hövsələsiz, tez özündən çıxan adama deyilir.

Fikrimizcə, istər dəyişiklik edilmədən, istərsə də müəyyən dəyişiklik edilərək Azərbaycan dilinə daxil olan söz-terminlər bu dildə mütləq leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir. Dilimizə daxil olan hər bir əcnəbi terminin ifadə etdiyi məna və ya belə terminlərin təyin etdiyi məfhumlar əksər hallarda bu dildə olmadığı üçün onlar həm bir leksik vahid kimi, həm də ifadə etdiyi məna ilə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində özünə yer tapmalı, elmi ictimaiyyət tərəfindən dərk edilərək istifadə edilməlidir. Əgər əcnəbi termin qeyd edilən prosesi keçib həm leksik, həm də semantik cəhətdən mənimsənilməzsə, deməli, dildə işləklilik qazana bilməz və lüğət fondunu tərk etmiş olar. Düzdür, psixologiya elminə aid dilə daxil olan alınma terminlərin çoxunun dilimizdə qarşılığı vardır, yəni terminin alınması anlayışın dilimizdə olmaması demək deyildir. Lakin elə psixologiya terminləri və ya termin birləşmələri də var ki, onların ifadə etdiyi anlayışlar Azərbaycan dilində yenidir. İstənilən alınma termin (bu terminin dildə sinonimi olub, olmamasından asılı olmayaraq) leksik-semantik baxımından dərk edilməlidir. Bu barədə A.Qarayev yazır: “Sözlərin mənimsənilməsi – leksik alınma prosesi üçün əsas sayıldığından onların /sözlərin/ fonetik və qrafik cəhətlərini də leksik alınması prosesindən kənar etmək düzgün olmazdı, çünki sözlərin alınması prosesi o vaxt başa çatır ki, həmin sözlər semantik, üslubi cəhətdən olduğu kimi, fonetik və qrafik cəhətdən də dildə mənimsənilmiş olsun”¹.

Fəslin IV yarımfəslində **“Psixologiya terminologiyasında standartlaşdırma və unifikasiya məsələsi”**nə diqqət yetirilir. Terminlərin standartlaşdırılması, unifikasiyası, tənzimlənməsi və ya nizama salınması, əsasən, dildə eyni və yaxud yaxın məna ifadə edərək paralel istifadə olunan terminlərə şamil edilir. Dildə işlənən belə terminlərin hansının müəyyən anlayışı necə ifadə və ya təyin etməsi əsas götürülərək, dilin qayda-qanunlarına tabe olan terminləri seçib işlətmək lazım gəlir. Bununla da, terminologiyada çəşqinliq aradan qalxmış olar. *Bir anlayış = bir termin*. Buna uyğun olaraq qeyd edək ki, eyni anlayışı paralel ifadə edən bir neçə terminin hamısını işlətməməli, onların yalnız birini termin kimi qəbul edib işlətməliyik. Lakin əksər hallarda bu qaçılmaz olur. Məsələn, milli mənşəli olan *“duyğu”*, ərəb mənşəli *“hissiyat”*, latın mənşəli *“intuisiya”* terminləri və ya ərəb mənşəli *“xasiyyət”*, yunan mənşəli *“xarakter”*

---

¹ Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: ADU, 1989, s. 83

terminləri psixologiya terminologiyasında sinonim terminlər kimi istifadə olunsalar da, onlar bütün situasiyalarda bir-birilərini əvəz edə bilmirlər.

Unifikasiya və standartlaşdırma, bircə, daha çox alınma sözlərə aiddir. Ona görə ki, əcnəbi terminlər dilə daxil olarkən ya dilin öz sözləri, ya da dildə mövcud olan digər əcnəbi dillərə məxsus olan terminlərlə paralel şəkildə işlənir. Belə hallarda mövcud anlayışın ifadəsi zamanı müəyyən dolaşlıqlıq və ya çəşqinliq olur. Buna görə də onların arasından uğurlu olanı seçilməlidir. Bu zaman, düzdür, daha çox hallarda dilin öz daxili imkanları hesabına yaranan terminlər əsas götürülməlidir. Lakin bəzən elə olur ki, hər hansı bir anlayışı ifadə edən terminlər beynəlmillik statusuna malik olaraq dünyanın bir çox dillərində eyni formada işlədilir. Buna görə də belə terminlər tərcüməsiz (qarşılıqsız) işlədilməli olur.

Terminologiyada standartlaşmadan bəhs edən H.Əsgərov haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, “standartlaşdırma standartların hazırlanmasını, təyin edilməsini və təsdiqini nəzərdə tutan prosesdir. Bu prosesi həyata keçirmək məqsədi ilə standart üçün tələb olunan normaları müəyyənləşdirmək, standartlaşdırılan obyekt və elementlərin nümunələrini, etalonlarını hazırlamaq lazım gəlir”¹. Göründüyü kimi, nəinki hər hansı sahə terminologiyasında standartlaşmadan danışarkən, ümumiyyətlə, terminologiyada standartlaşma, unifikasiya və ya nizama salma əvvəlcədən qəbul olunmuş standartlar və etalonlar əsasında aparılmalıdır. Həmçinin terminoloji rubrikalar yaradılmaqla terminlərin dilimizə uyğunluğu və anlayışı nə dərəcədə ifadə etməsi barədə konkret qənaətə gəlmək üçün müxtəlif fikir və təkliflərə baxılmalıdır. Bu işə peşəkar terminoloqların qarşısında duran ən ümdə vəzifələrindən biridir.

Dissertasiya işində aşağıdakı *nəticələr* əldə olunmuşdur:

1. Tarixən Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı və yazılı ədəbiyyat nümunələrində insanın psixi dünyası ilə bağlı söz və ifadələr psixologiya müstəqil elm kimi formalaşanda onun terminoloji bazasını təşkil etmişdir.
2. Dildə mövcud olan sinonimlik, omonimlik və çoxmənalılıq terminə verilən tələblərdən olmasa da, digər sahələrdə olduğu kimi, psixologiya terminologiyasında da bu xüsusiyyət müşahidə olunur.
3. Leksik-semantik üsulla psixologiya terminlərinin yaranması prosesində ümumişlək sözlər mənə xüsusişməsi və mənə genişlənməsi yolu ilə terminləşir. Sözlər və ya terminlər mənalarını genişləndirərək psixologiya elminin materialı olduğu zaman onlar arasında mənə əlaqələri tam kəsilir.

---

¹ Əsgərov H.A. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2006, s. 45.

4. Psixologiya terminlərinin xeyli hissəsi morfoloji yolla yaranmışdır. Bunun səbəbi isə Azərbaycan dilinin sözdüzəldici şəkilçilərlə zəngin olması ilə bağlıdır. Psixologiya terminlərinin yaranmasında -lıq, -lı, -sız, -ma şəkilçiləri məhsuldarlığı ilə seçilir.

5. Azərbaycan dilində sintaktik üsulla formalaşan psixologiya terminləri mürəkkəb söz və söz birləşmələri formasında özünü göstərir. Onlardan söz birləşməsi modelində olanlar daha çoxdur. Bundan başqa, bu yolla termin yaradıcılığı: morfoloji-sintaktik və leksik-sintaktik üsullar kimi də sistemləşdirilir. Lakin morfoloji-sintaktik üsul psixologiya terminlərinin formalaşmasında çox fəaldır.

6. Kalka üsulu ilə terminlər yaradılarkən dilimizə daxil olan sözün məxsus olduğu dilin qrammatik quruluşu əsas rol oynasa da, terminlər milli dilin daxili qanunlarına tabe olur. Etimon dil baxımından Avropa dillərinə məxsus olan belə terminlərin əksəriyyəti Azərbaycan dilinə rus dilinin vasitçiliyi ilə düzəltmə–morfoloji və mürəkkəb–sintaktik struktur şəklində kalka edilmişdir.

7. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin mənşəyi müxtəlifdir və dilimizdə milli mənşəli terminlərə nisbətən alınma psixologiya terminləri üstünlük təşkil edir. Ərəb, fars, latın, yunan və digər dillərə məxsus terminlər var. Lakin ərəb, yunan və latın mənşəlilər daha çoxdur.

8. Əcnəbi termin Azərbaycan dilinə keçərkən səs tərkibində, qrammatik strukturunda hər hansı bir dəyişiklik olunub-olunmamasından asılı olmayaraq, fonetik-qrafik, qrammatik və leksik-semantik cəhətdən mənimsənilir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları bir sıra elmi jurnal və konfrans materiallarında *elmi məqalə və tezislər* şəklində öz əksini tapır:

1. Azərbaycan dilində morfoloji yolla yaranan psixologiya terminləri // Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 4 (88). Bakı: BDU, 2013, s. 112-115

2. Azərbaycan dilinin terminoloji sistemində psixologiya terminləri / Gənc Tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 18-19 aprel, 2014, s. 209-210

3. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin yaranma yolları və üsulları // Pedaqoji Universitet Xəbərləri, № 3, Bakı: ADPU, 2014, s. 300-305

4. Terminologiyada psixologiya terminlərinin mövqeyi / Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XIX Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 07 aprel, 2015, s. 360-362

5. Azərbaycan dilində leksik-semantik yolla yaranan psixologiya terminləri // Terminologiya məsələləri, № 1. Bakı: Elm, 2015, s. 105-113
6. Azərbaycan dilində sintaktik yolla yaranan psixologiya terminləri // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, № 2. Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 63-67
7. Azərbaycan dilinin leksik qatında psixologiya terminlərinin formalaşma və inkişaf tarixi / “Azərbaycanşünaslıq: keçmişi, bu günü, gələcəyi” mövzusunda Uluslararası Simpoziumun materialları. Türkiyə Cümhuriyyəti, Qars, 21-23 oktyabr, 2015, s. 680-694
8. Azərbaycan dilində psixologiyaya aid terminoloji lüğətlər // Filologiya məsələləri, № 7. Bakı: Elm və təhsil, 2015, s. 102-108
9. Bəzi psixologiya terminlərinin semantik xüsusiyyətləri / “Bəxtiyar Vahabzadə və Azərbaycan Filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı: BDU, 29 oktyabr, 2015, s. 387-390
10. Интернациональные психологические термины в азербайджанском языке // Язык и культура, Выпуск 18, Том II (177), Киев, 2015, s. 40-47
11. Azərbaycan dilində kalka üsulu ilə yaranan psixologiya terminləri // ADU-nun Elmi Xəbərləri, № 6. Bakı: Mütərcim, 2015, s. 71-78
12. Azərbaycan və Türkiyə türkcələrində psixologiya terminlərinə dair / Gənc Tədqiqatçıların IV Beynəlxalq elmi konfransının materialları. Bakı, 29-30 aprel, 2016, s. 916-918
13. Psixologiya terminologiyasında sinonimlik məsələsi / “Azərbaycan filologiyası: inkişafın yeni mərhələsi” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2 noyabr, 2016, s. 133-135
14. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin alınmalar hesabına zənginləşməsi // Dilçilik İnstitutunun əsərləri, № 1. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s. 86-95
15. Azərbaycan dilində alınma psixologiya terminlərinin mənimsənilməsi // Bakı Universitetinin xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 3. Bakı: BDU, 2016, s. 13-18
16. Azərbaycan dilində abreviatura üsulu ilə yaranan psixologiya terminləri // Terminologiya məsələləri, № 2. Bakı: Elm, 2017, s. 180-185
17. Azərbaycan dilində psixologiya terminlərinin standartlaşdırma, unifikasiya və ya nizama salınma məsələsi / “Azərbaycan dili: dünən və bu gün” mövzusunda Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 23 iyun, 2018, s. 182-184

Рамиль Акбер оглу Байрамов

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

В диссертации проводится лингвистический анализ психологических терминов в азербайджанском языке. Определяется место психологических терминов в терминологической системе азербайджанского языка, прослеживается история их употребления, пути и способы образования; на основе конкретных примеров анализируются их семантические особенности, причины проникновения заимствованных психологических терминов в азербайджанский язык; исследуются их происхождение и адаптация.

Диссертация состоит из «Введения», трёх глав, «Заключения», списка использованной литературы и приложений.

Во «Введении» обосновываются актуальность темы, научная новизна, теоретическая и практическая значимость работы; даются сведения об объекте, предмете, целях, задачах, методах и источниках исследования, об основных положениях, выносимых на защиту, об апробации и структуре диссертации.

Первая глава диссертации «Формирование, развитие и место психологических терминов в терминологической системе азербайджанского языка» состоит из трёх подглав. В этой главе на основе фактического материала прослеживается история употребления психологических терминов в азербайджанском языке по двум периодам: 1. Период со времени формирования психологии как составной части философской науки – до начала XX века; 2. Период с начала XX века по настоящее время. В главе также отмечается роль словарей в развитии психологической терминологии, анализируются лексико–семантические особенности психологических терминов, рассматривается проблема их омонимии, синонимии и полисемии.

Во второй главе диссертации «Пути и способы образования психологических терминов в азербайджанском языке», состоящей из пяти подглав, отмечается, что образование психологических терминов в азербайджанском языке основывается на критериях техники слово-

образования. В соответствии с этим психологические термины с точки зрения способов образования группируются и анализируются следующим образом: 1) лексико-семантический способ; 2) морфологический способ; 3) синтаксический способ; 4) калька; 5) аббревиатура.

Третья глава диссертации «Происхождение и пути адаптации заимствованных психологических терминов в азербайджанском языке», состоящая из четырёх подглав, посвящена анализу заимствованных психологических терминов с точки зрения их происхождения и языка – этимона. В этой главе раскрывается сущность интернациональных терминов, на основе конкретных примеров исследуются различные виды адаптации заимствований: 1) фонетико-графическая; 2) лексико-семантическая; 3) грамматическая.

В «Заключении» обобщаются основные результаты и выводы исследования.

Ramil Akber oglu Bayramov

THE PSYCHOLOGICAL TERMS IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Summary

The dissertation deals with the linguistic analysis of the psychological terms in the Azerbaijani language. The place of the psychological terms in the terminological system of the Azerbaijani language is determined; the history of their use, ways of their formation are traced; their semantic peculiarities are analyzed on the basis of the concrete examples; the reasons of the penetration of the borrowed psychological terms in the Azerbaijani language are explained; their origin and adaptation are studied.

The dissertation consists of “Introduction”, three chapters, “Conclusion”, list of references and appendix.

“Introduction” contains the substantiation of the urgency of the theme, scientific novelty, theoretical and practical significance of the work; the information about the object, subject, purpose, tasks, methods and resources of the research, the main arguments of the dissertation to be defended, appraisal and structure of the dissertation.

The first chapter of the dissertation “Formation, development and place of the psychological terms in the terminological system of the Azerbaijani language” consists of three subchapters. In this chapter the history of the use of the psychological terms in the Azerbaijani language is traced on the basis of the factual material upon two periods: 1. From the time of formation of psychology as a part of philosophical science before the XX century; 2. From the beginning of the XX century to the present.

The role of dictionaries in the development of the psychological terminology is also emphasized; the lexical-semantic peculiarities of the psychological terms are analyzed; the chapter also considers the problem of their homonymy, synonymy and polysemy.

The second chapter of the dissertation “The ways and means of formation of the psychological terms in the Azerbaijani language” consists of five subchapters. It is noted that formation of the psychological terms in the Azerbaijani language is based on the criteria of word formation

technique. According to it, the psychological terms are grouped and analyzed from the standpoint of ways of formation as follows: 1) lexical-semantic way; 2) morphological way; 3) syntactic ways; 4) calque; 5) abbreviation.

The third chapter of the dissertation “The origin and process of adaptation of the psychological terms in the Azerbaijani language” that consists of four subchapters deals with the analysis of the borrowed psychological terms from the standpoint of their origin and language – etymon. In this chapter the essence of international terms is revealed; the different kinds of adaptation of the borrowed terms are analyzed on the basis of the concrete examples: 1) phonetic-graphic; 2) lexical-semantic; 3) grammatical.

“Conclusion” contains the generalization of the main results and findings of the research.

“Elm və təhsil” nəşriyyatı. Sifariş 147.
Tiraj 100. Pulsuzdur

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

РАМИЛЬ АКБЕР оглу БАЙРАМОВ

**ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ**

5706.01 – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

Баку - 2018